

МИСЛИ, МНЕНИЯ, ОЦЕНКИ

Европа сега представлява печална, но поучителна гледка. От една страна, наблюдаваме засилено раздвижване на дипломати и посредници в търговията с народите, което се усилва всеки път, когато на стария континент замирише на барут. Създават се и се разрушават съюзи; търгува се с цели области заедно с тяхното население като с добитък; продават ги, за да си осигурят съюзници. “Нашата търговска къща осигурява за вашата еди-колко си глави от човешкото стадо, еди-колко си десетини ливади, където да си ги пасете, еди-кои си пристанища за износ на вълната им!” И всеки в този пазарлък се опитва да надхитри другия. На политически, апашки жаргон това ще рече дипломация.

От друга страна, наблюдаваме непрекъснато въоръжаване. Всеки ден ни носи нови изобретения за по-успешното унищожаване на ближния, нови разходи, нови заеми, нови данъци. Днес да издигаш патриотични лозунги, да се обявяваш за воинствуващ патриот, да разпалваш омраза между народите – това е най-доходният занаят и в политиката, и във вестникарството. Не щадят дори и децата: събират момчетата в казармите и им насаждат омраза към прусаците, към англичаните, към италианците; учат ги сляпо да се подчиняват на сегашните управници, все едно дали са сини, бели или черни. А когато тези деца станат на двадесет и една година, натоварват ги като магарета с патрони, провизии, оръжие, лопати и какво ли не още, дават в ръцете им пушки, заповядват им да маршируват под звуците на тръбата и ги учат да се избиват взаимно, без да се интересуват за какво и с каква цел се прави това. “Все едно кой ще се изпречи пред вас:

немски или италиански бедняци, или собствените ви братя, въстанали за парче хляб, щом чуете сигнала, убивайте наред!”

Ето докъде води цялата мъдрост на нашите управници и възпитатели! Това е всичко, което можаха да ни дадат като идеал точно тогава, когато бедните от всички страни протягат ръка през държавните граници!

***

... Всяка война води след себе си безработица, спиране на производството, криза в търговията, увеличаване на данъците, нарастване на държавните и местните дългове. Нещо повече. Всяка война става правствено поражение за държавата, защото след всяка война народът забелязва, че държавата не е могла да се справи дори с това, което е нейно главно задължение: ако я нападнат, да може да защити земята си; дори в случай на победа, държавата губи донякъде уважението на гражданите си. Да си спомним само брожението на умовете, започнало след войната през 1871 г. във Франция и в Германия, въпреки временното увлечение на немците по военщината; да си спомним недоволството в Русия след войната през 1877 г.

Войните и въоръжаването доубиват държавите; те задълбочават тяхната нравствена и икономическа несъстоятелност. Още две-три големи войни и ще бъде нанесен последният удар върху тези вече разлагащи се механизми.

***

Държавата е покровител на крепостното право, покровител на експлоатацията, застъпник на хищничеството, защитник на собствеността, основана върху заграбването на чужда земя и чужд труд! Онзи, който няма нищо, освен двете си ръце и желание за работа, няма какво да чака от държавата. За него тя е просто сила, застанала на пътя му към свободата.

Всичко е за богатия, за безделника! Всичко е против

грудения се бездомен работник! Образование, което похабява детето от малко като му внушава всевъзможни предразсъдъци и тъпчи главата му с понятия за първенство, за подчинение на силния, за поробване на слабия; Църква, която благославя всички най-подли прояви на насилие; Закон, който пречи за развитието на взаимната поддръжка и равенство; богатство, което служи за угнетяване на народа, а при нужда за даване на подкупи дори на онези, които биха искали да се потрудат за освобождението на народа; затвори и куршуми за онези, които с пари не можеш да купиш. Това е същността на държавата!

***

Но въпреки всичко никога, нито през един период от съществуването на човечеството войните не са били нормално условие за живот. Докато войниците са се избивали, а жреците са прославяли тези убийства, всекидневието на народните маси не се е променяло: те си живеели и си работели както и преди. И да се проследи този живот на народните маси, да се изучат начините с помощта на които те са поддържали обществената си организация, основана върху тяхното разбиране за равенството, взаимопомощта и взаимната поддръжка, т. е. върху тяхното обичайно право – дори тогава, когато те са били подчинени на най-свирепата теокрация и автокрация в държавата – да се изучи тази страна от развитието на човечеството – това сега е най-главното за истинската наука за живота.

***

Всъщност човек, въпреки широко разпространеното мнение, е такова невойнолюбиво същество, че когато варварите най-после започнали да водят уседнал живот, те бързо загубили навиците си да воюват, толкова бързо, че скоро трябвало специално да си избират военни вождове, които командуват специални *scholae*, или дружини, за защита на

селата си от възможни нападения. Те са предпочитали мирния труд пред войната и миролюбието на човека е било причина да се обособи военният занаят, при това в резултат от обособяването са възникнали впоследствие робството и войните от “периода на държавата” в историята на човечеството.

***

Всеки трябва да работи за всички и всички за всеки – това е единственото условие за възцаряване на така желания от народите мир, на който пречат ония, които са заграбили в ръцете си цялото обществено богатство.

***

... Да се приписва промишленият прогрес през XIX век на войната на всеки срещу всички означава да се разсъждава като онези, които, без да знаят истинските причини за дъжда, го обясняват с жертвоприношението, което човекът прави на глинения идол. За промишления прогрес, както и за всяко друго завоевание в областта на природата, взаимната помощ и тесните отношения между хората, без съмнение са били винаги по-изгодни, отколкото взаимната борба.

Голямото значение на принципите за взаимната помощ се изяснява най-вече от етиката, или учението за нравствеността. Повече от очевидно, е, че взаимната помощ е в основата на всички наши етични понятия. Но към каквито и мнения да се придържаме за първоначалния произход на чувството или инстинкта за взаимна помощ – било биологичния или свръхестественния – трябва да признаем, че то е съществувало още на най-ниското стъпало на животинския свят. От това стъпало и чак до наши дни можем да проследим постепенното му, непрекъснато развитие както през всичките разрези на животинския свят, така и през всичките степени на човешкото развитие, въпреки голямото количество пречки, които са му влияели. Дори новите религии, които се

появявали от време на време – винаги в епохи, когато принципът за взаимна помощ замирал в теокрациите и източните деспотства или при падането на Римската империя – дори и новите религии са били винаги потвърждение на същия този принцип. Те намирали първите си последователи сред смирените, низшите, потиснати слоеве на обществото, където принципът за взаимна помощ бил необходимост за всекидневния живот; и новите форми на единение, въведени в древните будистки и християнски общини, в общините на моравските братя и т. н., са имали характер на *връщане към най-добрите разновидности на взаимната помощ, които са се използвали през древния родов период.*

И всеки път, когато са се правели опити да се върне този стар солиден принцип, *основната му идея се е разширявала.* От рода тя се разпространявала върху племето, от федерацията на племената се е пренасяла върху нацията и накрая – поне като идеал – върху цялото човечество. В същото време тя придобивала все по-възвишен характер. В първобитното християнство, в произведенията на някои мюсюлмански вероучители, в ранните движения на Реформацията и най-вече в етичните и философски движения от XVIII век и от нашето време все по-настойчиво и по-настойчиво се прокарва идеята за мъст, или “заслуженото възмездие” – на доброто с добро и на злото със зло. Най-висшето разбиране “Никакво отмъщение за обидата” и принципът “Давай на ближния си, без да си правиш сметки! Давай му повече, отколкото очакваш да получиш!” – тези начала се провъзгласяват за истински начала на нравствеността, за принципи, които стоят по-високо от обикновената “равностойност”, безпристрастие и студена справедливост, за принципи, които по-бързо и по-сигурно водят към щастието. Затова човекът се призовава да се ръководи в действията си не само от любовта, която винаги има личен или в най-добрия случай родов характер, а от разбирането си за *единство с всяко човешко същество*, следователно от разбирането за *всеобщото рав-*

ноправие, и освен това в отношенията си към другите да дава на хората, без да си прави сметки, разума и съчувствието си и да намира в това израз на най-висше щастие.

Практиката на взаимната помощ, която можем да проследим до най-ранните зачатъци на еволюцията показва по такъв начин положителния и несъмнен произход, на нашите нравствени и етични представи и можем да твърдим, че главна роля в моралното развитие на човечеството е играла взаимната помощ, а не взаимната борба. Дори и сега в широкото разпространение началата на взаимната помощ, виждаме също най-добрия залог за още по-нататъшното извисяване на човешкия род.

***

...Нито един род не е длъжен да дели залька си с други: той е свободен да го дели или да не го дели. Поради това целият живот на първобитния човек се характеризира с два вида отношения и трябва да го разгледаме от две гледни точки на етиката: отношения вътре в рода и отношения извън него; при това (също като нашето международно право) "международното" право силно се различава от обикновеното родово право. Поради това, когато се стигне до война между две племена, най-възмутителните жестокости по отношение на враговете могат да се разглеждат като заслужаващи голямо одобрение.

Впрочем, това характерно разбиране за нравствеността наблюдаваме в цялото развитие на човечеството, то се е запазило чак до наши дни. Ние, европейците, направихме всичко – във всеки случай не кой знае колко – за да се избавим от тази двойствена нравственост; но трябва също да кажем, че ако до известна степен успяхме да разпространим идеите си за солидарност – поне на теория – върху цялата нация и отчасти върху други нации, в същото време отслабихме връзките на солидарността вътре в нашите нации и дори вътре в нашите семейства.

Обсебването на изпълнението на всички обществени задължения от държавата решително благоприятствува развитието на необуздан, ограничен индивидуализъм. Тъй като задълженията на гражданите към държавата стават все повече, гражданите очевидно се освобождават от задълженията си един към друг. В гилдията – а през средните векове всички са влизали в някоя гилдия или братство – двама “братя” са били длъжни да се грижат, редувайки се, за болния “брат”; сега е достатъчно да дадем на болния си колега адреса на близката болница за бедни. Да присъствуваш във “варварското” общество на сбиване между двама души, станало на лична основа, и да не се погрижиш сбиването да няма фатален изход, означавало да си навлечеш обвинение в убийство; а според сегашната теория за държавата, която се грижи за всичко, при едно сбиване присъстващите не се месят – затова си има полиция. Докато при диваците – например при хотентотите – се е смятало за неприлично да започнеш да ядеш, без да извикаш три пъти и да поканиш желасците да се присъединят, у нас уважавания гражданин се ограничава със заплащане на данък за бедните, като с това дава възможност на гладуващите да се оправят както намерят за добре.

Резултат от всичко това е, че навсякъде – в живота, в закона, в науката, в религията, сега господства мнението, че всеки може и трябва да се стреми към собствено щастие, без да обръща никакво внимание на чуждите нужди. Науката гръмка тръби, че борбата на всеки срещу всички е водещо начало в природата изобщо и в човешките общества в частност. На тази именно борба сегашната биология (науката за живота) приписва прогресивното развитие на животинския свят. Историята разсъждава по същия начин, а политикономистите в наивното си невежество разглеждат успехите на съвременната промишленост и механика като “поразителни” резултати от влиянието на същото това начало. Самата религия на църквите е религия на индивидуализма, малко

смекчен от милосърдните в известна степен отношения към ближния – предимно в неделя. “Практичните” хора и теоретиците, хората на науката и религиозните проповедници, законоведите и политическите дейци – всички са единомислещи, че индивидуализмът, т. е. утвърждаването на собствената личност в неговите груби прояви може, разбира се, да се смекчи чрез благотворителност, но и че той е единствената надеждна опора за поддържане на обществото и неговото по-нататъшно развитие.

***

Експроприация – сигурно това е лозунгът, който трябва да бъде признат за задължителен при една бъдеща революция. Без него тя няма да изпълни историческата си мисия. Пълна експроприация за ония, които имат възможност да експлоатират човешките същества: връщане за общо ползване на нацията на всичко онова, което, ако е в ръцете на отделни лица, може да служи за поробване на едните от другите.

Трябва да се направи така, че всеки да може да живее от свободния си труд, без да продава свободата и работната си сила на ония, които трупат богатства от потта и кръвта на своите роби. Ето какво трябва да направи една бъдеща революция.

***

При една революция трябва *всички насъщни интереси на народа да бъдат запазени и всичките ѝ потребности и стремежи за справедливост да бъдат удовлетворени.*

Не е достатъчно само да се провъзгласи един добър принцип, трябва да успеем да го приложим в живота.

***

Не е достатъчно хората да разбират само, че за тях е полезно да живеят без постоянни грижи за бъдещето и без

унизително подчинение на едни или други управници. Това наистина не е достатъчно; трябва още да се изменят понятията за собственост и съответстващите им нравствени възгледи. Трябва напълно да възприеме мисълта, че всички продукти на човешкия труд, всички спестявания и всички оръдия на производството са плод от съвместната работа на всички и принадлежат само на един собственик – човечеството. Добре трябва да разберем, че частната собственост е продукт на съзнателна и несъзнателна кражба във вреда на човечеството, за да можем на драго сърце да я вземем цялата за общо ползване, когато се появи такава възможност.

***

На всяко велико събитие в историята съответствува някакво изменение и развитие в нравствеността на човека. От само себе си се разбира, че нравствените понятия на защитниците на равенството силно се различават от представата на милосърдния богаташ и изпълнения с благодарност към него бедняк. На новия свят е нужна нова вяра, а ние, без съмнение, живеем в навечерието на един нов свят. Противниците ни повтарят непрекъснато: “Боговете изчезват! Кралете се провалят! Властта отслабва!” Прави са. Но кой ще замени боговете, кралете, военослужителите, ако не свободния, вярващ в силите си човек? Наивната вяра ни напуска, направете място на науката! Самовластието и милосърдието умират, дайте път на справедливостта!

***

Но скоро забелязах, че никаква революция – нито мирна, нито кървава – не може да се извърши, без новите идеали да проникнат дълбоко в слоевете на оная класа, чиито икономически и политически интереси предстои да бъдат отнети. Видях освобождението на селяните и разбрах, че ако основната маса от помещици не бяха осъзнали (под влияние на еволюцията, породена от революциите през 1793 и 1848 г.)

несправедливостта на крепостното право, освобождението на селяните никога нямаше да стане така бързо, както през 1861 г. И видях също така, че идеята за освобождението на работниците от капиталистическото иго започва да се разпространява сред самата буржоазия.

Освен това постепенно започвах да разбирам, че революциите, т. е. периодите на ускорена еволюция, ускорено развитие и бързи промени, също така съответствуват на природата на човешкото общество, както и бавната постепенна еволюция, наблюдавана сега в цивилизованите страни. И всеки път, когато темпът на развитие се ускорява и започва епохата на дълбоки преобразования, може да избухне гражданска война в по-големи или по-малки размери. Следователно въпросът не е в това, как да се избегне революцията – тя не може да се избегне – а в това, как да се постигнат по-големи резултати при най-малки размери на гражданската война, т. е. с най-малко жертви, и по възможност, без да се задълбочава взаимната омраза. Всичко това е възможно само при едно условие: угнетените трябва да си изградят една поясна представа за това, което им предстои да извършат, и да бъдат обзети от много силен ентузиазъм. В такъв случай могат да бъдат сигурни, че към тях ще се присъединят най-добрите и най-прогресивните представители на самите управляващи класи.

***

Ако в развитието на човешкото общество, разсъждавах аз, съществуват периоди, когато борбата е неизбежна и когато гражданската война избухва въпреки желанието на отделните личности, тя трябва да се води поне в името на точни и определени искания, а не на смътни желания. Борбата трябва да се води не по второстепенни въпроси, чиято незначителност няма да намали взаимното озлобление, а в името на големи идеали, способни да въодушевяват хората с величи-

ето на откриващите се пред тях хоризонти.

В последният случай изходът от борбата ще зависи не толкова от пушките и оръдията, колкото от *творческата сила*, използвана за преустройството на обществото на нови начала. Изходът особено ще зависи от съзидателните обществени сили, пред които за известно време ще се открият широки простори, а от нравственото влияние на преследваните цели, тъй като в този случай преобразователите ще намерят симпатизанти дори сред ония слоеве, които са били против революцията. Борбата в името на големи идеали ще очисти социалната атмосфера. Тогава броят на жертвите, както от едната, така и от другата страна, ще бъде много по-малък, отколкото ако борбата се водеше по второстепенни въпроси, откриващи широки простори за всякакви низки стремежи.

***

И накрая ще спомена за благотворителните дружества, които са един своеобразен свят, тъй като няма и най-малко съмнение, че огромната част от членовете на тези дружества са водени от същите онези чувства за взаимна помощ, които са присъщи на цялото човечество. Нашите религиозни учители, за съжаление, предпочитат да приписват на подобни чувства свръхестествен произход. Много от тях се опитват да твърдят, че човек не може съзнателно да се вдъхновява от идеите на взаимната помощ, докато не бъде просветен от ученията на оная специална религия, чиито представители са те самите, и заедно със свети Августин по-голямата част от тях не признава съществуването на подобни чувства у "диваците езичници". Освен това, докато първобитното християнство, също като всички други зараждащи се религии, било призив към дълбоки човешки чувства за взаимна помощ и симпатия, двойствени, както видяхме, на всички племена и народи, дори и на най-дивите, християнската Църква усърдно помагала на Държавата да разрушава всички съществува-

щи преди нея или развиващи се извън нея институции за взаимна помощ и поддръжка. Вместо *взаимната помощ*, която всеки дивак разглежда като изпълнение на дълг към своите събратя, християнската Църква започнала да проповядва *милосърдие*, което според нейното учение представлява *добродетел*, *вдъхновявана свише*, добродетел, която по силата на едно такова тълкуване приписва известно превъзходство на даващия над получаващия, вместо съзнанието за общочовешко *равенство*, по силата на което *взаимната помощ е задължителна*. С това ограничение и без каквото и да било намерение да оскърбяват тези, които сами се смятат за избраници, а в същото време изпълняват изискванията на обикновената човештина, ние, разбира се, можем да разглеждаме огромното количество религиозни благотворителни дружества, разпръснати навсякъде, като проява на същия онзи дълбок стремеж на човека към взаимната помощ..